

Inleiding

Ervaring is een veel gebruikt woord in hoofdstuk 22 *Startnotitie voor het geval ik nog een keer terugkom* en 23 *Zola, of: over taal* ². Ervaring van tijd ‘in de touwslagerij’, individuele en collectieve ervaring van leven, ervaring van de diepere laag van natuur (Camus), innerlijke ervaring (van Buuren), metafysische ervaring (Adorno), ervaring als taalgebruiker, woorden die de ervaring kleuren, een diepe ervaring van muziek (Elgar), ervaring van verwondering dat er al een wereld bestaat (Wittgenstein) en ervaring van vrijheid. Dit hoofdstuk móet nog. Voor het onderzoek van ervaring is nog een reden: om mij heen zie ik allerlei vervuiling van ervaring. In tijden met viruswaarheid, stikstofontkenners, singulariteit, ‘fake-news’, cancel culture, ‘framing’ door ‘influencers’, ‘Reichsbürger’, Capitol bestormers en wat niet al meer, dringen met kracht verkondigde en destructieve waarheden ervaringen binnen³. Ervaringen zijn kennelijk gemakkelijk te vervuilen, maar wat moeten we doen of laten om ze schoon te houden? Wat volgt is een ‘interview’ van ervaring in de meest brede zin van dat woord, waarin ervaring vanuit zoveel mogelijk invalshoeken aan het woord komt. Daarbij volg ik een op het onderstaande voorbeeld lijkende weg.

Een organisatie zet de volgende stap in zelfsturing. De scheiding tussen managers (denken) en medewerkers (doen) is opgeheven. In de complexe organisatieverandering zit nu iedereen aan het stuur van een proces waar ze zelf onderdeel van zijn. Een nieuwe ervaring voor velen en een interviewer wordt gevraagd om die ervaringen op te schrijven. De geïnterviewden lezen dat terug en zeggen: zo is het, zo zijn we het samen aan het doen. Als het bovendien beter is opgeschreven dan zij zeiden, verrijkt die taal het veranderproces. Het interview maakt de verschillen in ervaring zichtbaar. Voorzien van de laatste beslissingen gaat het communicatiemiddel het veranderproces in en is dan een soort gezamenlijke interventie.

Ik begin met een paar voorbeelden, breidt dat uit en sluit af met een omschrijving die ik meeneem naar deel 2. Welk belang is in filosofisch opzicht aan ervaring toe te kennen?

1. Ervaring, enkele voorbeelden

Eerste voorbeeld

Koffie zetten is een liedje van Gerard van Maasakkers. Het gaat over een man die weet hoe die koffie moet zetten, handeling voor handeling. Verder kan hij niks in huis, maar hier is hij erg goed in. Twee keer per dag, jaar in jaar uit. ‘Tienduizend keer ging het zo vaneiges’. Dan verandert de tekst en de man. Het filter dat hij moet open vouwen vouwt hij dicht, nam hij eerst één schepje koffie per persoon, nu drie, hij vult de koffiekannet met kokend water en zoekt zich rot naar het knopje om de machine aan te zetten. Voor de ogen van zijn vrouw vervaagt de vent van ooit naar iemand die zelfs niet meer goed is in koffiezetten. Zo zijn er

¹ regte061@planet.nl; www.watniknietbegrijp.nl

² 25 respectievelijk 40 keer.

³ Door Callison en Slobodian in ‘Coronapolitics from the Reichstag to the Capitol’ verenigd in ‘diagonalisme’ (afgeleid van de Querdenken

beweging), Boston Review 12 januari 2021. Met alles wat je wilt doen tegen wat jij als onrecht ervaart, zit je altijd wel ergens fout wat betreft waar je wel en niet bij wilt horen! Actiedrama.

meer liedjes over deze ervaring. Even teder-realistisch is de tekst, muziek en uitvoering van Maarten van Roozendaal in *Het te late einde*. Elke ervaring die iemand heeft met vergeetachtig worden en meer, zelf of bij geliefden, vrienden, familie, collega's bevestigt het – ondanks alles – ondefinieerbare, onuitdrukbare van dit proces.

Tweede voorbeeld

'Hij wist uit ervaring dat veel dingen mogelijk waren, al sprak hij daar nooit over'. Een zin uit *Dunkelblum* van Eva Menasse. Een roman over het nazi verleden van een dorp in Oostenrijk. Wat betekent deze ervaring waarover hij zwijgt en wat belet hem om erover te praten? Ondergaat degene die dit leest een esthetische ervaring over wat het betekent om niet de vrijheid tot spreken te hebben over wat er in het verleden is gebeurd? Moet het zwijgen over die ervaring voorkomen dat die mogelijkheden opnieuw werkelijkheid worden? Is die ervaring symbool van de broosheid van zowel het normale als van wat we met ons gezond verstand niet voor mogelijk houden dat er kan gebeuren? Terwijl de geschiedenis vol bewijzen zit dat het ontsporen onstopbaar lijkt. Geeft de literair verwoorde ervaring je woorden voor een gevoel dat je hebt als je in Oostenrijk bent en daar met mensen om de tafel zit? Soortgelijk voorbeeld. Ik was er niet bij in het Depot Rotterdam bij het bekijken van 'Van Eyck'. Daar is iets mee, vertelde een kenner. Eerst hing er een bordje bij de Van Eyck met 'uit de omgeving van Jan van Eyck', toen: 'uit het atelier van Jan van Eyck' en nu staat er alleen nog maar 'Jan van Eyck'. Kunsthistorici hebben bewezen dat dit geen Van Eyck is. Heb ik geen esthetische ervaring over de Van Eyck ondergaan als ik alleen dat laatste 'weet' (van een kenner) zonder het doek zelf te zien of zelfs de bewijzen te checken?

Derde voorbeeld

Is de gedeelde ervaring van [Die Donker](#). Een professionele productie, gebaseerd op het in muziek, een verhaal, liedjes en dans verwerkte leven van Theo Hoek. Met wie 'we', 'studenten sociologie van toen', sinds zijn eerdere productie *Wonderland* enkele jaren geleden, af en toe om de tafel zitten en kenmerkende details van ieders leven delen. Wat deed de gedeelde sociologie socialisatie met ieder van ons, zoals we toen waren? En in de weg van toen naar hoe we nu zijn? Boeiend. Hoe heeft ieder van ons, mede op basis daarvan en andere sociaal culturele kaders persoonlijk en beroepsmatig een specifiek leven ingericht? Wat heeft hij daarin voor scharnierervaringen gehad? Al hebben we elkaar in de jaren tussen studie en een paar jaar geleden niet gezien, opvallend is dat ieder van ons zo herkenbaar is en blijft als destijds. De in techniek geïnteresseerde vakman, de musicus, de publiek domein estheet et moi. De weg van Theo is deze geweest, te zien in *Die Donker*. Hoe hij zich als scheppend musicus een weg zoekt en baant. Soms niet langs klippen van depressie kwam, als zijn altijd lastige alter ego, die gevaarlijke zwarte hond, hem teveel voor de voeten liep.

Tijdens de voorstelling van dit muziektheater ervaar ik kwaliteit in alles. Verhaallijn, muzikscore en muzikanten, zingende en dansende acteurs, decor en belichting. Een concept van een spel dat in verhaal, muziek, dans en decor op toneel speelbaar is. Er moet met kwaliteit geoefend zijn om het ontwerp als geheel in zijn samenstellende delen te realiseren en zo uit te voeren. Dóór het concept en door dat oefenen transformeert de identiteit van de afzonderlijke delen in dat van het geheel. Dát geeft mij die ervaring van

kwaliteit. De eenheid in ontwerp en uitvoering. De ingrediënten uit Theo's particuliere leven zijn nodig voor de herkenbaarheid, maar ze komen zodanig aan de orde dat het ervaarbaar wordt voor spelers en publiek. Eerst omdat Theo Toon wordt, in tonen denkt en handelt. Dan omdat Toon ieder van ons is. Met een alter ego dat bij de een wel en bij de ander niet zodanig in de weg loopt dat het een erop of eronder wordt in het ritme van het leven. In licht of donker, geluk of ongeluk, in het goede leven of in iets wat dat niet is.

Wie zoiets moois schept krijgt erkenning, vroeger of later. En allemaal dankzij vakmanschap en de ambitie om iemand te zijn volgens een eigen ideaalbeeld (waar ook ontwikkeling in zit). Iemand die erin gelooft dat een droom kan uitkomen. Met anderen om zich heen die dat ook zien en hem helpen in de realisatie. Je moet heel wat processen door om dit stuk voor je geestesoog te zien en deeltje voor deeltje uit de eigen vingers te krijgen. Het uiteindelijk surplus van erin gestopte positieve energie en maatschappelijk engagement wordt in de voorstelling een ervaring van schoonheid. Die treedt zo maar uit een handeling op toneel, uit een gezongen tekst, een paar danspassen of uit de muziek tevoorschijn. En omdat er veel van die momenten zijn, ook uit het geheel van concept en uitvoering, van oefening en van delen. Daardoor wordt Die Donker een geslaagde depressie therapie in een andere vorm dan bij de GGz instellingen en therapeuten verkrijgbaar is. Het is een aanvulling op het werken aan geestelijke gezondheid. Door herkenning en verwerking draagt Die Donker bij aan geluk en het goede leven van anderen. De voorstelling bespeelt drie registers in het spel tussen je zelf rationeel controleren, je zelf uitdrukken en kunst als sociale communicatievorm (met oplossing) voor het jezelf vorm geven. Drie bronnen van het 'zelf':

Charles Taylor beschrijft () das neuzeitliche Subjekt anhand zweier Grundkategorien: erstens der **desengagierten** rationalen Kontrolle, und zweitens dem Vermögen der **expressiven** Selbstartikulation quaschöpferischer Einbildungskraft. () Ein drittes, nicht minder wichtiges Moment möchte ich unter dem G. H. Mead entlehnten Titel der ‚Sozialität‘ beschreiben. () der Ausdruck ‚Sozialität‘ (zielt) auf außerhalb des Individuums liegende Qualitäten, welche zugleich – wie immer konzeptualisiert – seine inneren sind, kurz: auf das Soziale als eine dritte ‚Quelle des Selbst‘ (Jörissen, 2000, 43)

Vierde voorbeeld

We hebben elkaar al een tijd niet gezien, misschien wel twee jaar. Daarin is er zowel voor hem als voor mij veel veranderd. Hij vaart met zijn boot naar Berlijn terwijl ik aan de chemo zit. We zijn elkaar gunstig gezind, zo kan je het best samenvatten wat er tussen ons bestaat. We delen fascinaties als vakgenoten en maar zelden bereikt de inspiratie van de een de ander niet. Wat je te zeggen hebt komt bij de ander aan, is al iets gedeelds, iets tussen ons, voordat het wordt uitgesproken. Vragen helpen om dat samen nog beter te zeggen. Hoe interenieer je in een samenwerkingsprobleem waarbij mensen eerst het werk van de collega over moeten doen om verder te kunnen? En het zo steeds drukker krijgen. Zie jij dat soort problemen ook vaker nu professionals in samenwerkingsverbanden en netwerken steeds meer op zichzelf aangewezen zijn? Ze veel moeten improviseren, verantwoordelijk zijn waar regels ontbreken of niet goed genoeg werken? Waar wijst het volgens jou op? In *Tussentaal* termen (Marijke Spanjersberg, 2022) zou je dat probleem zo en zo aanpakken. Ik hoor weer iets nieuws.

Eigen ervaringen met werken in dat soort situaties worden erbij gehaald. Ineens komt een bijzondere ervaring ter sprake. Hij vertelt over zijn opdrachtgever in een grote gemeente, lang geleden. Een opdracht waarin hij grenzen moet doorbreken. 'Niet iedereen denkt hier zo, je krijgt tegenstanders' zegt zijn baas. Dit krijgt hij als veiligheid mee: 'Naar buiten toe sta ik bij alles wat je denkt te moeten doen achter je. Maar jij en ik hebben onder vier ogen een openhartig gesprek als ik het er niet mee eens ben wat je doet.' Bij de herinnering aan die afspraak raakt hij ontroerd, schieten de tranen in zijn ogen, tot zijn eigen verrassing. Hij weet zelf niet waarom hij zich deze ervaring nu herinnert en ook niet waarom de emotie erbij zo heftig is. Waarna we het uiteraard over het belang van ervaring krijgen. Wat vertelt de ervaring ons al over het sociale als bron van het 'samen' of 'alleen'? Behoren dit soort ervaringen juist daarom dus niet (alleen) tot de taal van de binnenkant van iemand?

8052022

Bij de opening van de beeldentuin expositie in de Millinger theetuin kreeg ik al rondlopend het idee tuin plus expo als kader te gebruiken voor verzamelde ervaringen. Bijvoorbeeld door elke ervaring te koppelen aan een daar geëxposeerd beeld/object. En dan een verhaal te schrijven over tuin, beelden en ervaringen.

2. Ervaring nader beschouwd

Helaas bestaat er geen scanapparaat om het ervaren en alle ervaringen objectief en doordringend tot in alle details in beeld te brengen. Dat apparaat zou 24 uur per dag moeten draaien, ervaren gebeurt permanent. Zolang je leeft. Dus we zetten het interview voort. Uit de ervaringsvoorbeelden zijn al tal van kenmerken te halen. Die ga ik hier niet systematisch proberen te rubriceren, wat natuurlijk wel zou moeten. Maar aan de hand waarvan rubriceer je ze? Aan de hand van de dimensie individu-collectief? tijd-ruimte? cognitie-emotie? vegetatief-rationeel? de lang aangehouden afzonderlijke noot of het motief? Elke ervaring heeft een andere inhoud. Over één kenmerk van ervaring zijn we het denk ik wel gauw eens. Ervaring leert je iets over jezelf in relaties tot anderen in een omgeving. Of het nou de herhaalde ervaring is van rond een kampvuur zitten en verhalen te vertellen of liedjes te zingen (hoe lang doen mensen dat al en waarom is dat tegenwoordig massaal zo vanzelfsprekend?). Of Mahler 1 (Titaan), LP van het Concertgebouworkest onder leiding van Haitink beluisteren. Die de zondagmorgenervaring herhaalt, vanaf het moment dat ik die LP in 1972 kocht en in een eigen huis ('een kamer twee bij drie, meer was het niet'), op een simpele stereo installatie draaide. Energie en melancholie in die muziek herken(de).

iets abstracter gezegd: ervaring bevat algemene kennis over het individu in relatie tot anderen en tot handelingsomgeving(en)⁴. Een ervaring kan *onthutsend* zijn, je *sprakeloos* laten, een *grenservaring* zijn. Kan ervaring van *kunst*, *levenservaring*, *natuurervaring*, *ervaringsdeskundigheid*, *ervaringskennis* zijn. Ervaring van tijd en ruimte, ‘weten’ hoe laat het is of hoeveel kilometer je nog moet fietsen of lopen. Kan ervaring zijn dat verhoudingen precies kloppen (de gulden snede), zonder ze te berekenen. Bij elke ervaring zijn de zintuigen, is het bewustzijn, taal betrokken en is er een omgeving. Elk bestaan rijgt een ketting van scharnierervaringen aaneen, bepaald door liefde of geweld, door armoede of rijkdom, dictatuur of democratie, met of zonder smartphone, wel of niet in transitie. De relatie met anderen kan in rollen of functies zitten. Als opvoeder, geliefde, concurrent, collega. *Inhoudelijk* kun je ervaringen hebben van vrijheid en autonomie of juist niet. Van veiligheid of angst, van harmonie of conflict, van het goede of kwade, het schone of lelijke, het isolement of de verbinding⁵. Ervaringen van liefde, dood, familie, vriendschap, van ziek zijn en reizen, melancholie en schoonheid. Van belofte en schuld, van slagen en falen in wat je belangrijk vindt om te doen (geen voedsel of energie verspillen), lekker (of genoeg) eten en drinken. Van professionele ervaring met op een bepaalde manier werken; door ervaring ergens goed in zijn, zoals de uroloog die luistert, de interviewer die verandering portretteert. Professionals beseffen het belang van ervaring.

Zoals Jaap van 't Hek zegt: ‘uitwisselen van ervaring en daaruit voortvloeiende inzichten is veel meer dan een cognitieve activiteit. De rijkdom en complexiteit van de ervaringswereld is het materiaal waarmee we werken. Theorie en wetenschappelijke kennis vormen bruikbare hulpmaterialen. Ze staan ten dienste van de ervaring, ze kunnen helpen om die te duiden, maar ze komen er nooit voor in de plaats’ (De Ambachtsschool, blog 23 mei 2019).

The competence of professional practitioners is itself largely tied into [pathic knowledge](#). Professional knowledge is pathic to the extent that the act of practice depends on the sense and sensuality of the body, personal presence, relational perceptiveness, tact for knowing what to say and do in contingent situations, thoughtful routines and practices, and other aspects of knowledge that are in part prereflective, pre-theoretic, pre-linguistic. () we need a language that can express and communicate these understandings. This language needs to remain oriented to the experiential or lived sensibility of the lifeworld. (Van Manen 2007, 20)

Ervaringen worden uitgedrukt, herinnerd, aan iemand verteld en opgeschreven. Iedereen die geboren is tussen '40 en '50 was één van ‘de jongeren die opkwamen in steeds grotere getale’. Annie Ernaux schrijft erover in *De jaren* (2008; 2020), een eersteklas literaire sociologie. Alsof je je eigen jeugdervaringen terugleest en dat doen we, die jongeren van toen, afgaande op de verkoopcijfers, nu dan nog steeds in grote getale. En bedenk welke parallelle ervaringen daar in de erbij aansluitende decennia allemaal nog bij zijn gekomen in Europees verband. De ervaring van de jonge Rumi toen hij zo rond 1220 ging studeren aan de Nizamiyya Madrasah in Bagdad (Kader Abdolah, *Wat je zoekt, zoekt jou*, 2023) is voor mij een ervaring in een onbekend bewustzijn-realistie-taal complex (Voegelin). Als je met

⁴ Helpt het ‘kennen’, het op de hoogte zijn van elkaars ketting met scharnierervaringen, bij het lukken van afstemming en communicatie, ook in het werk, tussen mensen (zie *Sprakeloos 2*)? In het verlengde daarvan: is ervaring en dat ‘op de hoogte zijn’ een vergeten bron voor veranderingsprocessen in organisaties?

⁵ Wie op zijn 5^e zijn vader verliest heeft een andere scharnierervaring dan iemand van 17 die daar 10 jaar later een solo voorstelling over kan maken.

ervaringen aan het werk gaat zijn ze bron van informatie of zelfs kennis. ‘Neem een ervaring in herinnering die van belang was, ook al weet je wellicht niet waarom’⁶. In ervaring zit groei, ‘een uitzicht naar later’ op basis van eerdere misschien wel soortgelijke ervaringen. In ervaring zitten allerlei soorten relaties en soorten taal die werkt of juist misvattingen in de hand werkt. Door je te verdiepen in een taal heb je meer deel aan de culturele ervaring (het culturele erfgoed) van en in die taalgemeenschap (bijvoorbeeld de Franse). In ervaring tref je muziek (Mattheus) en andere kunst, religie en macht, vrede en oorlog, geuren, kleuren en temperaturen aan. Pijn, verdriet geluk en extases van gokken tot drank, tijdzones. Ervaring kan materieel en immaterieel, tastbaar (fysiek) en niet tastbaar (geest) zijn. Kan ervaring zijn van al het levenloze. Zoals bergen beklimmen. Caspar David Friedrichs schilderij. Kan ook ervaring zijn van alles wat, net als wij, levend deel van de natuur is. Zoals op een dag tijdens het dagelijks in de oceaan zwemmen meemaken dat drie orka’s intelligent en speels met je mee zwemmen. Een leven veranderende ervaring, vindt de zwemster zelf⁷. Opheffing van een grens tussen mens en dier⁸.

Ervaring kan goed misleidend zijn of misbruikt worden om mensen onwetend te houden (agnostologie). Je ervaart iemand als oprecht (in de politiek, in zaken, in het werk of in de liefde), maar dat blijkt niet zo te zijn, als het er op aan komt. Dat wijst er op dat vormen van niet weten in ervaring een rol spelen. En dat brengt me bij mijn eerder uitgesproken hoop op de mogelijkheid van ‘schone’ ervaring. Eigenlijk hoort dat in het tweede deel, maar ik loop daar even op vooruit met een vermoeden. Kan het zijn dat in de ervaring iets resoneert met de realiteit en wij door mimesis in staat zijn uit drukken wat werkelijk is? Realiteit opgevat als dat wat niet weg gaat ongeacht wat jij ervan vindt of hoe je die berekent (variabelen, parameters), betekenis geeft en noemt (bijvoorbeeld ‘wereld’), of op beeld vastlegt (de kathedraal stond er al en blijft er staan). Realiteit ook opgevat als iets waar een alternatief voor bestaat. Met minder valsheid en lelijkheid en betere schijnwaarheden. Realiteit waar je dóór een (transcendente) ervaring nog meer van doordrongen raakt dat het zó is. Maar dat komt uitgebreider aan bod in deel 2

Je kunt ervaringen die je hebt verzwijgen, ter plekke of naderhand vertellen, uitdrukken, er woorden aan geven, schilderen, fluiten, zingen en spelen (in muziek of acterend). Ervaringen hebben een speciale band met spreekwoorden en vanzelfsprekende manieren van dingen zeggen. Ervaring vormt de stem die je kunt laten horen, het register en het repertoire dat die heeft, de kwaliteit waarmee die over een onderwerp spreekt. Ervaringen zorgen voor verwondering, niet alleen in onze tijd. Max Scheler schreef 3 maart 1926 een brief aan Marit Furtwängler over een onthutsende emotionele en transcendente ervaring:

„Wunderbar war ein Pflanzenfilm, in dem je 24 Stunden Pflanzenleben auf eine Sekunde zusammengezogen ist (war mit Wertheimer dort); man sieht die Pflanzen atmen, wachsen u. sterben. Der natürliche Eindruck, die Pflanze sei unbeseelt, verschwindet vollständig. Man schaut die ganze Dramatik des Lebens – die unerhörten Anstrengungen. Am schönsten waren Ranken, die sich an vier nebeneinander gestellten Stangen aufreihen. Das stürmische ‚Suchen‘ nach Halt, die Befriedigung wenn sie die Stange gefunden hat, die vergebliehen

⁶ Luuk Stegman, Praktijkwijzer 54, ‘Een dragend idee’, in Kessels e.a. *Hoog spel* (2022), 222-225.

⁷ <https://youtu.be/RqcOakYskQ4>

⁸ De grens van ervaring zal in deel 2 nog als een filosofisch belangrijk kenmerk worden behandeld.

Versuche (oft sucht die eine Ranke an der anderen Ranke Halt, die ebenso haltlos ist, so daß beide zusammenbrechen) u. vor allem: die Erscheinung, daß – wenn die Ranke die 4. letzte Stange im Wachsen erreicht hat – sie ‚verzweifelt‘ ins Leere greift, sucht u. sucht – bis (unerhört!) sie sich nach Mißerfolgen umwendet u. zur 4. Stange zurückkehrt. Das erschütterte mich so, daß ich mit Mühe die Tränen zurückhielt. O wie ist das ‚Leben‘ überall gleich süß, zuckend und schmerzhaft, Liebe, u. wie ist alles, alles Leben eins.“

We ervaren dat de zon opkomt, niet dat de aarde om de zon draait. Het eerste leren we zeggen omdat iedereen het zegt en begrijpt. Het tweede leren we als het goed is, maar we blijven het eerste zeggen. Gadamer noemt die spreekwijze een werkelijke schijn (*Wahrheit und Methode*, 1960, 425). En ja, je kunt ook ervaringen van iemand stelen en aan je zelf toeschrijven, zodat je iemand lijkt die je niet bent maar die ervaringen vertelt alsof je ze echt hebt gehad⁹. Ervaren heeft een passieve, ontvangende en een actieve, initiërende component. Ervaren is de bron van creativiteit. Of het nou Stravinsky's *L'histoire du soldat*, om het bouwen en zo lang mogelijk in de lucht houden van een vlieger of die mooie foto in Noto gaat. Om het schrijven van *Synergetisch produceren*, modelspoorbanen bouwen of om het steeds verbeteren van je golfhandicap, alles stroomt door ervaring.

Ervaring zit ook in biologische en kunstmatige lichamen. De ervaring van de pianist in het keer op keer dezelfde partituur spelen en het zo 'in de vingers' krijgen dat die handen het stuk haast vanzelf spelen. Als je vader dirigent is en er altijd muziek in huis is, gaat de wereld van de muziek voor je open. Wellicht wil je daardoor later zelf dirigent worden¹⁰. Door je zelf als zoekmachine in te wisselen voor online zoekmachines krijg je in steeds intelligentere datasystemen opgeslagen ervaring in de vorm van algoritmen terug. In de loop der jaren vormen een reeks ervaringen sleutels in je ingebouwde sleutelkastje. Sleutels waarmee je werelden kunt openen. En dus mis je ook sleutels, omdat je die ervaringen niet hebt, blijven werelden gesloten. Niet louter individueel maar ook collectief.

(Te) vaak wordt in veranderprocessen vergeten om structuuranalyses te maken van de organisatie van het werk en van verstoringen daarin. Een oorzaak daarvan is het dominante 'economies of scale' en 'economies of scope' denken. Vermengd met specifieke sectorale kenmerken (zorg, GGz) en professionele standaarden over hoe er bestuurd en gewerkt moet worden. Het aanwezige kader (control cyclus, bekostigingssystematiek, accountants, financieel management en jaarverslagen, IT infrastructuur) verandert niet. Nog los van de vraag of die processen allemaal wel op orde zijn, zorgt dat voor voorspelbare en verkeerde gevolgen voor de intenties en de slaagkans van verandering. De problemen waarvoor de verandering een oplossing moet zijn, blijven of verergeren zelfs ('zorginfarct'). Middelen en mensen worden verspild aan nog steeds niet te dempen of te regelen verstoringen. Wachtlijsten blijven bestaan (ook als 'wachtverzachters' werken), werkdruk blijft hoog. In de kastjes ontbreekt de sleutel om die wereld van 'flow economies' echt te openen¹¹. Stel je een ziekenhuis zonder wachtruimtes voor.

⁹ Beroemd en verfilmd is Javier Cercas. *El impostor* (De bedrieger), 2014. Je kunt het ook met goede bedoelingen doen: Almudena Grandes, *De patiënten van dokter Garcia*, 2017.

¹⁰ Met bijzondere eigenschappen en manieren van werken zoals kennelijk bij de onlangs benoemde chef van het Nationale Orkest van België, Antony Hermus. Zie vergelijkbaar Jos Kessels, *Socrates, maak muziek*, 2017, 58

¹¹ In Marga Bijma's diagnose en herontwerp van haar eigen GGz organisatie is te lezen hoeveel moeite dat kost (Bijma, De invloed van organisatiestructuur in de GGz, 2019). 'In de geest van de Sitter: uitdagingen nu en in de

Ervaringen zijn instabiel, dynamisch en complex. Het is moeilijk om ervaring tot een onderdeel in het kennisproces, tot object, tot model, te maken. Ervaring is historisch (ervaringen in tijd) en zit vol tegenstrijdigheden. Een tegenstelling of tegenspraak meer of minder is eerder regel dan uitzondering. Uit ervaring distilleren we informatie die we in activiteiten waarin afstemming of aanpassing (leren) nodig is, zoals bij de behandeling van asielzoekers, bij rechtszaken, bij de switch naar flow economies, kunnen gebruiken.

‘Our own internal representations of the world are themselves under constant reconstruction in the light of our actions and experiences and as a result the world is also under constant evolution as a result of the internal evolution of its interacting inhabitants’
(*Philosophy of Complex Systems*, 2001, p. 805)

Afsluiting van dit interview

De volgende omschrijving van ervaring neem ik mee naar deel 2.

Wie mens is, karakter en ervaringsantenne (lichaam, zintuigen, brein) heeft en een mentaal referentiekader opbouwt¹², ervaart en zoekt iets over de werkelijkheid uit dat waar is. Ervaring en waarneming spelen allebei een rol, maar een verschillende. Ervaring is de brandstof van de wil tot weten. In ervaring zitten scharnierervaringen die werelden openen of sluiten (bij mij vertrouwd en vreemd, bij iemand anders veilig/onveilig). Verder zit in herhaalde en herinnerde ervaring groei, ‘een uitzicht naar later’. Ervaringen die negatief of positief kunnen zijn. Verdriet, eenzaamheid en verlies maken er net zo deel van uit als geluk, verbinding en winst.

Compact uitgedrukt zie ik ervaring *als een zichzelf voedende vorm van ongedifferentieerde kennis over natuur, ‘werelden’, mensen en allerlei relaties daarin en daartussen in allerlei praktijken (handelingsomgeving)*. Ervaring is een nog onderscheid loos geheel maar bevat al wel alle latere onderscheidingen.

In ervaring verschijnt *het eerdere* geheel voor ons, is uitdrukking van een primaire relatie tussen een mens (een ‘ik’) en alles daar buiten. Ervaring vat (‘kent’) al een geheel zonder het eerst in delen uiteen te kunnen leggen. Je kunt ervaren zonder er de woorden en de betekenis voor te hebben (net als dieren). Woorden heb je pas nodig als je het over iets in die ervaring met iemand wil hebben (‘ik schrok van de donder’). Met een dier gebeurt dat op andere manieren. Uitgedrukt in zegswijzen zoals ‘met de ziel onder de arm lopen’ wordt ervaring een herkende, een met anderen deelbare ervaring van ‘in de wereld staan’ en van de werkelijkheid van die wereld. Uitgedrukte ervaring ontsluit doelen zoals de functie van samen mens-zijn en gedeelde waarden zoals ‘ieder mens moet zich (zijn of haar potentieel) kunnen ontwikkelen’¹³.

toekomst’ (Achterbergh, Christis, Regtering, 2022) beschrijft de oorsprong, uitwerking en huidige stand van zaken in ‘stroomsgewijs’ organiseren (USI 25112022 (www.usi.nl))

Er zijn uiteraard voorbeelden waar dit wel goed gaat (Buurtzorg, ziekenhuis Bernhoven, Handelsbanken).

Hoeveel veelbelovende experimenten er op dit moment met levensvatbare zelfsturing er zijn, is niet bekend.

¹² Met dank aan Sjef Vleeskens’ notitie over ervaring dd.27 november 2022

¹³ Die je net zo bij Aristoteles aantreft als bij de Sitter in de sociotechniek en die daarom sociotechnici verenigt.

In de ervaring kun je iets aanraken (actief) en kan iets jou (aan)raken (passief). Dat wat je aanraakt kan zelf ontastbaar, immaterieel zijn. De algemene kennis in ervaring kan 'zonneklaar' zijn, collectief en algemeen en het *beseft* van wat reëel en waar is diepgaand vergroten. Daar is nog geen wetenschap, begrip, theorie of oorzakelijke verklaring bij nodig. Ervaring steekt uit buiten het conceptuele, onttrekt zich aan logische regels, laat contradicties naast elkaar staan. Ervaring ontsluit realiteit, ook *buiten* het grammaticaal ommuurde rijk van proposities, van beweringen binnen logische en discursieve kaders. Mede dankzij twee in de ervaring aanwezige vormen van niet weten: resonantie en mimesis die daar een structurerende rol in spelen. Zelfs ruimte en tijd zijn er niet louter conceptueel. Kwantumfysica en onderzoek van zwarte gaten zet nu onze ruimte en tijd concepten op losse schroeven. Wat heeft ervaring (behalve wachtkamer en wachttijd) ermee te maken? Elke ervaring speelt in een reeds gemeubileerde ervaringsruimte met een bepaalde mate

Kunnen we iets ervaren dat letterlijk en figuurlijk onbevattelijk is? Een actueel thema dat ook leidt tot nieuwe, collectieve, 'geest verruimende' activiteiten¹. Het Valkhof Museum laat studenten samen met wetenschappers en kunstenaars een tentoonstelling inrichten (oktober 2023)

Onze relatie tot het zwarte gat is per definitie 'liminaal' van aard. Een term die is afgeleid van het Latijnse Limen, wat drempel of grens betekent

Zwarte gaten bevinden zich buiten de grenzen van onze waarneming: doordat er niets aan ontsnapt, zelfs geen licht, kunnen we ze immers niet zien. Desondanks proberen we zo dichtbij mogelijk te komen.

Bij ervaring van iets dat zo letterlijk en figuurlijk onbevattelijk is, kunnen we diep geraakt worden. Zo'n ervaring is liminaal, een drempelervaring: een staat van zijn tussen twee fasen in (being in limbo). Een staat van onzekerheid, maar daardoor juist ook een ruimte waar verbeelding kan groeien. Wat staat je te wachten aan de andere kant van de grens? (bron: Valkhof Museum)

van orde of wanorde. Elk eerder gegeven ervaringsvoorbeeld heeft een eigen ervaringsruimte. Denk terug aan die ervaring met Wagners Ring onder Haitink in het Concertgebouw. Ervaringsruimtes bieden plaats aan steeds wisselende en overlappende ervaringen met bewustzijn, realiteit en taal. Ze blijven in stand of wijzigen door handelingen, interacties in allerlei historische verhoudingen en systemen. En door apparaten, technieken, programma's, experts en hun taal. Ervaringsruimtes begrenzen en zijn grenzeloos. Headset, smartphone, computer, tablet, camera (in de hand, op het gebouw of aan een drone), laadpunten, voertuigen met sensoren en camera's, infrastructuur,

robots en AI horen erbij. Cyberspace is, net als het zwarte gat, niet waar te nemen, maar de algoritmen structureren wel de ervaringen¹⁴. Door elke ervaringsruimte lopen in verschillende historische stadia allerlei natuureigen en kunstmatige techniseringsprocessen, die ervaring mede conditioneren.

De bovenstaande omschrijving van ervaring is niet 'typisch'. Je weet nooit wat 'typisch' is voor ervaring van tijdgenoten, ook al heb je ervaringsmateriaal en ook al zijn ze er in dezelfde bocht van de tijd. Jouw 'zijn' is net als dat van hen een middenin ervaringen staan, zonder afstand. Filosofie helpt die afstand te scheppen.

¹⁴ Zie het heel leesbare en prijswinnend essay 'Zwerm' van Roos van den Oetelaar in *Filosofie* (december 2022). AI maakt nu een tool mogelijk ChatGPT die voor je ogen zelf teksten schrijft en verzint. > Eerder bleek uit [onderzoek](#) van OpenAI zelf dat in veel gevallen foute informatie wordt gegenereerd. AI heeft de neiging om te "hallucineren" bij onderwerpen waar het eigenlijk te weinig van weet. "Je kunt een systeem er bijvoorbeeld van overtuigen dat een vis een zoogdier is, en daar gaat het systeem dan in mee" < (bron: NOS 10-12-2022).

De omschrijving geeft een zeker overzicht, al heb ik nog steeds niet netjes aan rubricering van kenmerken van ervaring gedaan. Bij wijze van tegemoetkoming zijn verzamelde ervaringen in een interpretatieraster geplaatst (bijlage). Dat geeft al een zekere indruk van de criteria die ik zelf interessant vind. Bespreking van dat interpretatieraster is hier niet mogelijk, maar het geeft aan dat er gesprekken over plaatsvinden. Het puzzelen met dat raster en met de ervaringen bracht, net als het bezig zijn met ervaring als zodanig, nog wat boven tafel dat hier genoemd moet worden. Namelijk de vraag of er in mijn interview geen 'existentiële' vertekening zit, bijvoorbeeld van het belang dat aan het geheel in ervaring wordt toegekend. Zoals vertekening door ervaringen met het vertrouwde en vreemde als scharnierervaring. Of door een nooit volledig verwerkte separatie (moeder/kind, als tweeling)? Door een bewaard kinderlijk verlangen naar alleen maar goede mensen¹⁵ en naar een ultieme én oorspronkelijke eenheid van alles en allemaal (een alternatieve Godservaring in het Niets)? Wie heeft geen herinnering aan de sfeer van met zijn allen om een kampvuur zitten of tijdens kerst met de hele familie om tafel? Het plezier van de vanzelfsprekendheden die ineens een deken van harmonie over alles en iedereen heen legt. Een ervaring van een geheel. Een ervaring van het delen van de verhalen over hilarische gebeurtenissen tijdens eerdere kampvuren of kerstdagen. In mijn familie sloeg mijn broer met één klap met de Bos atlas het vuur in de kerststal uit én een paar herders aan gruzelementen. Wat herinner jij je?

Of het volgende mee bijdraagt aan vertekening of juist een indicatie is voor wat ervaring wil zeggen moet nog blijken. Maar onder mijn eigen ervaringswereld zit waarschijnlijk een met de ervaringswereld van mijn vader vergelijkbare basis. Je benen en longen voelen, om je heen kijken op straat, in het bos en langs de rivier, vrijheid ervaren, een bekende gedag zeggen. Meer niet nodig hebben, eenvoud in doen en laten. Toen hij met pensioen ging werd die ervaring compleet. Dankzij zijn werk in de fabriek was de fabriek voor mij nooit meer dan een studie object waar de kwaliteit van de arbeid verbeterd moest worden en het loon omhoog. In mijn werk ben ik daar mee bezig geweest en zo trad ik vanuit die gedeelde ervaringswereld in zekere zin toch in zijn voetsporen. Ik denk dat we dat met alle ervaring op een of andere manier altijd doen: herhalen van wat er vóór ons aan ervaring al is. Bij elkaar lijkt me dit wel genoeg transparantie over mogelijke vertekening.

Dit interview afsluitend stel ik dit vast.

Met of zonder vertekening komt het beeld naar voren dat in ervaring een geheel erbaar is. Een geheel dat een rol kan spelen in zowel vervuilde als schone ervaring. Juist herhaalde ervaring bevestigt de aanwezigheid van dat geheel en versterkt het geloof erin. Ervaring van verbinding met de écht vreemde in liefde, familie, vriendschap, collegialiteit met échte mensen versterkt als geen ander mijn geloof in dat geheel en houdt het verlangen ernaar in stand. Ik heb ervaren dat het vreemde vertrouwd kan worden dóór vreemd te blijven. Zo is een scharnierervaring herhaald en verder gebracht.

¹⁵ Jeroen van Merwijk, Zo moeten mensen zijn <https://youtu.be/nFUUQmTmXsI?list=RDnFUUQmTmXsI&t=84>

Bijlage Interpretatieraster van ervaringen

De verzameling ervaringen, waaronder de vier voorbeelden hierboven, kan getypeerd worden door indeling:

1. vanuit **invalshoeken** (metafysisch, epistemologisch, ethisch, esthetisch, anders) en
2. vanuit **uitgangspunten** (wat zeggen ze over het 'uiterlijk van het innerlijk'? over de ander en het andere? gaan ze over geest en materie? bevatten ze ideeën (het goede, ware en schone, geloof, hoop, liefde)? brengt ervaring je op de weg van vermogen/werking en van inhoud/vorm principes van (mens-)zijn?)

1 Ervaringsvoorbeelden

In deze tekst voorbeeld 1 t/m 4 plus
Hand in het donker (JC),
Schunck en Vlieger (SV1 en 2),
Lemmingendroom (WdN),
Vioolconcert Berg, 'L'histoire du soldat' Strawinsky (MD),
SOOB Spoed Opvang Oekraïners Brummen (PdH),
Machiavelli en Aristoteles (JA),
Belofte NATO aan Poetin (Jeffrey Sachs)
Sprakeloos (15) (HR)
I had a set of Pearls (JG)
Dunkelblum (BZ)

2 Invalshoeken

Metafysische ervaring

Epistemologisch

Ethisch

Esthetisch

Kenmerk van zo'n type ervaring

Het leven in gebaande paden wordt onderbroken, je kunt er niet op bouwen
Inzicht in tot dan toe de dingen niet goed gezien te hebben
Moreel goed handelen in de publieke ruimte (voortreffelijkheid)
Iets waarover je niet kunt beschikken wordt waarneembaar (het goede en ware in één), een 'intrinsiek waardevolle ervaring', (Verheyen)

Aanwezig in:

JC, WdN; MB; SV 1, +2; voorbeeld 3; JG
SV 1; JA; voorbeeld 3; JG
voorbeeld 4; PdH; Sachs; BZ
SV 1, MB; voorbeeld 3

Anders

3 Uitgangspunten HR (Sprakeloos 18) voorbeelden

1 Uiterlijk van het innerlijk

2 De ander en het andere

3 Geest/materie onderscheid

4 Ideeën

5 Vermogen/werking, inhoud/vorm

Selectie uit aanbod van sociale en culturele bestaanswijzen
Oriëntering vanuit het leren kennen van de ander en het andere (niet-identieke)
Bepaalt onderscheidingen, tekens, metaforen begrippen in taal, wetenschap, religie etc.
Het goede, Geloof Hoop en Liefde Etc.
ware, en wanhoop en
schone ongelooft haat
Denken en handelen vanuit A's principes bevordert de functionaliteit in systemen

Aanwezig in:

SV 2
voorbeeld 1; 4; JG
SV 1
JC; WdN; Sachs; voorbeeld 4
JA

Dit schema en de door mij erin geplaatste ervaringen is nog niet met de ervaring-hebbers besproken. Als ze dit lezen wordt het tijd voor het volgende gesprek.